

**„SYTUACJA NIEPRZEWIDZIANA KONSTITUCJĄ
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ” –
PRÓBA PRZEPROWADZENIA WYBORÓW PREZYDENTA RP
W 2020 R. W FORMIE GŁOSOWANIA KORESPONDENCYJNEGO
Z PERSPEKTYWY FILOZOFII PRAWA**

1. Wprowadzenie

Wyznaczone na 10 maja 2020 roku wybory Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej okazały się wydarzeniem bezprecedensowym w najnowszej historii Polski. Były to bowiem jedyne wybory prezydenckie w historii III RP, które nie odbyły się w zaplanowanym terminie. Państwowa Komisja Wyborcza uchwałą z 10 maja 2020 r. stwierdziła brak możliwości głosowania na kandydatów¹, a Sąd Najwyższy w uchwale z 3 sierpnia 2020 r. określił to wydarzenie jako „sytuację nieprzewidzianą w Konstytucji RP”². Sytuację tę poprzedził szereg istotnych wydarzeń, wśród których najważniejszym był początek epidemii COVID-19 oraz związana z nim decyzja władz, by przeprowadzić wybory w formie głosowania korespondencyjnego.

Celem niniejszego artykułu jest ocena zmierzających do przeprowadzenia wyborów w formie korespondencyjnej działań przede wszystkim z perspektywy filozofii prawa, co umożliwi przyjrzenie się nie tylko dogmatycznie analizowanej legalności, lecz również holistycznie pojmowanej racjonalności, celowości i aksjologicznemu wymiarowi owych działań. Przedmiotem mojego zainteresowania będą trzy zagadnienia, dotyczące roli prawa w kryzysowych

---

* Uniwersytet Warszawski, e-mail: jj.grzywacz@student.uw.edu.pl.

¹ Uchwała nr 129/2020 PKW z dnia 10 maja 2020 r. w sprawie stwierdzenia braku możliwości głosowania na kandydatów w wyborach Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, <https://pkw.gov.pl/aktualnosci/uchwaly/uchwala-nr-1292020-pkw-z-dnia-10-maja-2020-r-w-sprawie-stwierdzenia-braku-mozliwosci-glosowania-na-k>, 23.09.2023.

² Uchwała SN z dnia 3 sierpnia 2020 r., I NSW 5890/20 (OSNKN 2020, nr 4, poz. 27).

sytuacjach, takich jak konieczność zorganizowania wyborów w epidemicznej rzeczywistości 2020 r. Pierwszym z nich jest kwestia zmiany zasad funkcjonowania państwa oraz zakresu tych zmian dopuszczalnego w sytuacji, w której władze nie zdecydowały się na wprowadzenie konstytucyjnie przewidzianego stanu nadzwyczajnego. Drugim jest różnica między wykorzystaniem prawa jako instrumentu koniecznej reakcji na krytyczną sytuację a instrumentalizacją prawa, rozumianą jako posługiwanie się prawem, by realizować określoną strategię zmierzającą do osiągnięcia założonych celów³, w tym przypadku doraźnych interesów politycznych. Trzecim wreszcie, ściśle związanym z analizowanymi wydarzeniami, jest pytanie o alternatywę dla podjętych przez władze decyzji i działań. Zaprezentowana w dalszej części niniejszego artykułu analiza opinii judykatury, organów kontroli państwowej i doktryny, dotyczących działań podjętych w celu przeprowadzenia wyborów w formie korespondencyjnej sugeruje, że wszystkie prawne i polityczne wątki debaty wokół próby zorganizowania „kopertowych” wyborów wypływają z tych trzech najważniejszych kwestii.

2. Przygotowania do przeprowadzenia wyborów Prezydenta RP w 2020 r. w formie głosowania korespondencyjnego.

Postanowieniem z 5 lutego 2020 roku Marszałek Sejmu RP, organ odpowiedzialny za zarządzanie wyborów prezydenckich w polskim porządku konstytucyjnym, wyznaczył datę wyborów Prezydenta RP na 10 maja 2020 roku. 11 marca 2020 r. Światowa Organizacja Zdrowia uznała epidemię choroby COVID-19, wywoływanej przez wirusa SARS CoV-2, za pandemię⁴. Siedem dni wcześniej stwierdzony został pierwszy przypadek zarażenia tym wirusem na terytorium Polski. Rozporządzeniami Ministra Zdrowia wprowadzony został stan zagrożenia epidemicznego, a od 20 marca 2020 r. stan epidemii⁵. 8 marca w życie weszła tzw.

---

³ Kozak A., *Instrumentalność a instrumentalizacja prawa*, [w:] *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Instrumentalizacja prawa*, red. A. Kozak, Wrocław 2000, s. 96–113.

⁴ <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>, 28.08.2023.

⁵ Na podstawie ustawy z 2008 o zapobieganiu i zwalczaniu chorób zakaźnych, (Dz.U. 2008 Nr 234 poz. 1570) – dalej: u.z.z.c.

ustawa antycovidowa, wprowadzająca szczególne rozwiązania związane z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID – 19⁶. Jej nowelizacja z 31 marca wprowadziła m.in. zmiany przepisów Kodeksu wyborczego, polegające na rozszerzeniu katalogu osób mogących głosować korespondencyjnie o wyborców podlegających w dniu głosowania obowiązkowej kwarantannie, izolacji lub izolacji w warunkach domowych oraz tych, którzy najpóźniej w dniu wyborów skończyli 60 lat. Tydzień później, 6 kwietnia 2020 r., Sejm RP uchwalił ustawę o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta RP, zarządzonych w 2020 roku⁷, która przewidywała przeprowadzenie wyborów wyłącznie w formie korespondencyjnej.

W czasie, gdy proces legislacyjny wciąż trwał w wyższej izbie parlamentu, 16 kwietnia 2020 r., Prezes Rady Ministrów wydał dwie decyzje administracyjne, w których zalecił spółkom Skarbu Państwa – Poczcie Polskiej S.A.⁸ oraz Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych S.A.⁹ podjęcie realizacji działań w zakresie przeciwdziałania COVID-19. W przypadku PP S.A. działania te miały polegać na realizacji niezbędnych czynności zmierzających do przygotowania przeprowadzenia wyborów prezydenckich w trybie korespondencyjnym. Działania te miały zostać sfinansowane na podstawie umowy zawartej przez Ministra Aktywów Państwowych ze spółką. W przypadku PWPW S.A. działania miały polegać na wydrukowaniu odpowiedniej liczby kart do głosowania, niezbędnych do przeprowadzenia wyborów prezydenckich w drodze głosowania korespondencyjnego. Działania te miały zostać sfinansowane na podstawie umowy Ministra Spraw Wewnętrznych ze spółką. Jako podstawę prawną wydania tych decyzji Prezes Rady Ministrów wskazał art. 11 ust. 2 w związku z ust. 2a i ust. 3 u.s.r.z. oraz w związku z art. 104 Kodeksu postępowania administracyjnego.

---

⁶ Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, (Dz.U. 2020 poz. 374) – dalej: u.s.r.z.

⁷ Ustawa z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r., (Dz.U. 2020 poz. 827) – dalej: u.s.z.p.

⁸ Decyzja BPRM.4820.2.3.2020.

⁹ Decyzja BPRM.4820.2.4.2020.

Senat RP 5 maja odrzucił u.s.z.p., a 7 maja Sejm odrzucił uchwałę Senatu. 8 maja ustawa została podpisana przez Prezydenta RP, a 9 maja, na dzień przed planowaną datą wyborów, weszła w życie. Ostatecznie wybory na Prezydenta RP nie odbyły się w pierwotnie wyznaczonym terminie. Niecały miesiąc po planowanej dacie wyborów, 2 czerwca 2020 roku, weszła w życie ustawa o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta RP zarządzonych w 2020 roku z możliwością głosowania korespondencyjnego¹⁰. Ustawa ta przyjęła system umożliwiający każdemu wyborcy głosowanie osobiste w lokalu wyborczym lub głosowanie korespondencyjne. Wybory odbyły się w dwóch turach, 28 czerwca i 12 lipca, i zakończyły reelekcją urzędującego prezydenta Andrzeja Dudy.

3. Przygotowania do przeprowadzenia wyborów Prezydenta RP w formie głosowania korespondencyjnego w świetle orzecznictwa sądów administracyjnych i oceny organów kontroli państwowej.

Niecałe dwa tygodnie po wydaniu przez Prezesa Rady Ministrów decyzji skierowanych do dwóch spółek Skarbu Państwa, 29 kwietnia 2020 roku, Rzecznik Praw Obywatelskich, pełniący w polskim porządku konstytucyjnym rolę organu ochrony prawa, wniósł do Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie skargę na decyzję Prezesa Rady Ministrów skierowaną do Poczty Polskiej S.A., zarzucając jej brak podstawy prawnej oraz rażące naruszenie prawa poprzez powierzenie PP S.A. zadań, które w ówczesnie obowiązującym stanie prawnym były zadaniami Państwowej Komisji Wyborczej i Krajowego Biura Wyborczego. Skarga ta została więc złożona w czasie, gdy uchwaloną przez Sejm u.s.z.p. zajmował się Senat, a szczegóły dotyczące samych wyborów pozostawały niewiadomą. Wyrokiem z 15 września 2020 r., a zatem już po przeprowadzeniu wyborów w nowym terminie, WSA w Warszawie stwierdził nieważność zaskarżonej decyzji¹¹. Sąd stwierdził, że decyzja Prezesa Rady

---

¹⁰ Ustawa z dnia 2 czerwca 2020 r. o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego, (Dz.U. 2020 poz. 979).

¹¹ Wyrok WSA w Warszawie z dnia 15 września 2020 r., VII SA/Wa 992/20 (LEX nr 3057728).

Ministrów rażąco naruszyła szereg przepisów Konstytucji RP, Kodeksu wyborczego, Kodeksu postępowania administracyjnego oraz u.s.r.z. W uzasadnieniu wskazano, że korespondencyjna forma procesu wyborczego nie gwarantuje równości, bezpośredniości i tajności wyborów oraz stwierdzono naruszenie konstytucyjnej zasady legalizmu poprzez wkroczenie w zakres związanych z wyborami powszechnymi kompetencji PKW bez wyłączającej stosowanie przepisów Kodeksu wyborczego podstawy prawnej. WSA w uzasadnieniu wyroku stwierdził również, że orzekając o nieważności zaskarżonej decyzji wziął pod uwagę niedopuszczalne do zaakceptowania w państwie prawa skutki społeczno-gospodarcze, wywołane zaskarżoną decyzją.

Działania wybranych podmiotów związane z przygotowaniem do przeprowadzenia wyborów prezydenckich w formie korespondencyjnej stały się również przedmiotem uwagi Najwyższej Izby Kontroli, która w polskim porządku konstytucyjnym jest naczelnym organem kontroli państwowej, kontrolującym działalność określonych w art. 203 Konstytucji RP podmiotów pod względem legalności, gospodarności, celowości i rzetelności. 23 kwietnia 2021 roku NIK opublikowała raport, w którym negatywnie oceniła proces przygotowania wyborów prezydenckich z wykorzystaniem głosowania korespondencyjnego¹². NIK wskazała, że decyzje Prezesa Rady Ministrów z dnia 16 kwietnia 2020 r. naruszały kompetencje Państwowej Komisji Wyborczej oraz zostały wydane pomimo wskazujących brak podstawy prawnej opinii Departamentu Prawnego Kancelarii Prezesa Rady Ministrów i Prokuraturii Generalnej RP. Ponadto, w ocenie Izby, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów nie przeprowadziła analizy kosztów realizacji decyzji, choć ich wykonanie łączyło się z poniesieniem wydatków z budżetu państwa. NIK zwróciła też uwagę na bezprawność i nierzetelność działania Ministra Aktywów Państwowych i Państwowej Wytwórni Papierów Wartościowych S.A., polegającego na zaakceptowaniu wzoru kart do głosowania pomimo trwającego jeszcze

---

¹² *Działania wybranych podmiotów w związku z przygotowaniem wyborów powszechnych na prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, zarządzonych na dzień 10 maja 2020 r. z wykorzystaniem głosowania korespondencyjnego*, informacja o wynikach kontroli NIK z dnia 23 kwietnia 2021 r. (D/20/502), <https://www.nik.gov.pl/kontrola/D/20/502/>, 28.08.2023.

wówczas procesu legislacyjnego związanego z u.s.z.p. oraz na brak podstawy prawnej działań Poczty Polskiej S.A., polegających na wystąpieniu do Ministra Cyfryzacji o przekazanie danych z rejestru PESEL i do organów jednostek samorządu terytorialnego o przekazanie danych ze spisów wyborców, a także późniejszym przetwarzaniu tych danych. Izba stwierdziła, że działania podjęte przez kontrolowane podmioty skutkowały niegospodarnym wydatkowaniem ze Skarbu Państwa kwoty ponad 56 milionów złotych i powstaniem szkody finansowej w PP S.A. i PWPW S.A. NIK wyraziła opinię, że nawet sytuacje ekstraordynaryjne, takie jak stan epidemii, nie powinny stanowić powodu do odstąpienia od konstytucyjnej zasady praworządności i od gospodarnego wydatkowania środków publicznych.

4. Przygotowania do przeprowadzenia wyborów Prezydenta RP w formie głosowania korespondencyjnego w ocenie doktryny.

Wydane 16 kwietnia decyzje Prezesa Rady Ministrów oraz ustawodawstwo związane z organizacją wyborów powszechnych na Prezydenta RP w 2020 roku, a także wspomniany wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, stały się również obiektem zainteresowania doktryny i przedmiotem niepozbawionej wyrazistych opinii debaty. Ocena działalności aparatu państwowego, zmierzającej do przeprowadzenia wyborów w formie korespondencyjnej, stała się częścią szerszej dyskusji, dotyczącej zasadności i konstytucyjności funkcjonujących od przełomu lutego i marca 2020 r. ustaw i rozporządzeń, które ograniczały korzystanie z osobistych i politycznych wolności i praw człowieka w celu ograniczenia rozwoju epidemii.

Wśród podnoszonych zarzutów na pierwsze miejsce wysuwała się opinia o „konstytucyjnie ułomnym punkcie wyjścia”¹³ działalności aparatu państwa, jakim miało być niewprowadzenie przez Radę Ministrów przewidzianego w art. 228 i art. 232 Konstytucji stanu klęski żywiołowej, jednego z trzech konstytucyjnych stanów nadzwyczajnych, wobec sytuacji faktycznej odpowiadającej przesłankom zastosowania tego rozwiązania ustrojowego.

---

¹³ Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2021, s. 295.

Zarzut ten staje się jeszcze poważniejszy w świetle pewnych charakterystycznych cech stanu klęski żywiołowej, który „ze wszystkich stanów nadzwyczajnych niesie najmniejsze obostrzenia w dziedzinie praw i wolności jednostki”¹⁴; obostrzenia, które mogłyby być mniej dotkliwe niż te składające się na wprowadzony przez władze reżim prawny będący *de facto* pozakonstytucyjnym stanem nadzwyczajnym. Wydaje się bowiem, że za reprezentatywną dla dominującego w doktrynie nurtu można uznać opinię Pawła Bały, w myśl której „Rzeczpospolita Polska w marcu 2020 r., pierwszy raz od uchwalenia Konstytucji RP z 1997 r., zaprowadziła stan nadzwyczajny: drogą ustawową, lecz pozakonstytucyjną, i to w sposób zupełnie ignorujący postanowienia ustawy zasadniczej, tak jakby akt ten nie zawierał postanowień dotyczących anormalnych trybów funkcjonowania państwa.”¹⁵.

Konsekwencją wprowadzenia przewidzianego w Konstytucji stanu klęski żywiołowej byłby natomiast wynikający ze znajdującej swój normatywny wyraz w art. 228 ust. 7 Konstytucji zasady ochrony organów przedstawicielskich zakaz przeprowadzania referendum i wyborów, w tym wyborów powszechnych na Prezydenta RP, co skutkowałoby przesunięciem wyborów na termin przypadający nie wcześniej niż 90 dni po zakończeniu stanu nadzwyczajnego. Poglądy niektórych autorów wskazują wręcz na zaistnienie obowiązku skorzystania z kompetencji do wprowadzenia stanu klęski żywiołowej przez Radę Ministrów¹⁶, co rodzi z kolei pytanie, czy niewywiązanie się z tego obowiązku może być traktowane w kategoriach naruszenia Konstytucji¹⁷.

Odrębnym wątkiem tej dyskusji stała się ocena relacji wprowadzonego przez Radę Ministrów na podstawie u.z.z.c., a niewymienionego w tekście polskiej Konstytucji stanu epidemii do konstytucyjnych stanów nadzwyczajnych, w tym stanu klęski żywiołowej. Krytyczne wobec decyzji o niewprowadzaniu stanu klęski żywiołowej opinie wskazywały

¹⁴ Prokop K., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005, s. 103.

¹⁵ Bała P., *Constitutional Failure. Regulacja stanów nadzwyczajnych i zbliżonych w Konstytucji RP a praktyka ustrojowa zwalczania epidemii COVID-19/SARS-CoV-2*, PK 2020, nr 2, s. 68

¹⁶ Tuleja P., *Pandemia Covid-19 a konstytucyjne stany nadzwyczajne*, „Palestra” 2020, nr 9, s. 10.

¹⁷ Garlicki L., *Polskie...*, s. 478.

zwłaszcza na ograniczanie przez wchodzące w życie w związku z rozprzestrzenianiem się epidemii ustawy i rozporządzenia praw człowieka ponad zakres wskazany w art. 31 ust. 3 Konstytucji, co w świetle unormowań tejże jest zastrzeżone dla sytuacji obowiązywania wymienionych w niej stanów nadzwyczajnych¹⁸. Obserwacja ta prowadziła z kolei do pytania o ewentualną odpowiedzialność organów władzy państwowej za taką działalność¹⁹.

Wśród podnoszonych zarzutów znalazły się także opinie wskazujące na „przeprowadzanie procedur wyborczych w sytuacji reżimu prawnego niepozwalającego na równe i wolne prowadzenie kampanii kandydatów, a przede wszystkim ograniczającego wolności polityczne, np. wolność zgromadzeń”²⁰, a także na naruszenie tzw. ciszy legislacyjnej, czyli ugruntowanego w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego zakazu dokonywania istotnych zmian w unormowaniach wyborczych w okresie bezpośrednio poprzedzającym wybory²¹.

Przedmiotem krytycznej oceny stała się także poruszona w wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie kwestia równości, bezpośredniości i tajności wyborów w realiach planowanego głosowania korespondencyjnego. Wymieniony w decyzjach Prezesa Rady Ministrów oraz przyjęty w u.s.z.p. system wyłącznego głosowania korespondencyjnego przewidywał dostarczenie każdemu wyborcy drogą pocztową tzw. pakietu wyborczego, obejmującego kartę do głosowania oraz oświadczenie o oddaniu głosu. Po oddaniu głosu i podpisaniu oświadczenia wyborca miał umieścić cały pakiet w kopercie zwrotnej, a tę z kolei włożyć do zbiorczej zwrotnej skrzynki pocztowej, której zawartość operator pocztowy miał dostarczyć komisji wyborczej. W takim systemie proces obiegu pakietów wyborczych pozostawał w rękach podporządkowanego organom rządowym operatora pocztowego, brak było kontroli nad

---

¹⁸ Tuleja P., *Pandemia...*, s. 12.

¹⁹ Uziębło P., *Odpowiedzialność organów władzy państwowej i ich członków za niekonstytucyjne ograniczenia praw i wolności jednostki w czasie stanu zagrożenia epidemicznego i stanu epidemii*, PK 2021, nr 1, s. 5–6.

²⁰ Zubik M., *Prawo konstytucyjne współczesnej Polski*, Warszawa 2021, s. 190.

²¹ Garlicki L., *Polskie...*, s. 295.

doręczeniami i przekazywaniem pakietów, a wreszcie oddzielenie karty do głosowania od oświadczenia wyborcy, gwarantujące anonimizację głosu, następowało dopiero w obwodowej komisji wyborczej. Wszystkie te czynniki tworzyły „potencjał dla nierzetelnych praktyk wyborczych”²² i wymieniane były jako argumenty na poparcie tezy o niezgodności u.s.z.p. z Konstytucją RP²³.

W debacie związanej z oceną procesu organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta RP w 2020 roku i działalnością władzy wykonawczej oraz ustawodawczej pojawiały się również bardziej przychylnie opinie i oceny działań organów państwa. Analizując obowiązki i uprawnienia Prezesa Rady Ministrów w procesie wyborczym w stanie epidemii, wskazywano, że działał on w zakresie swojej właściwości i na podstawie prawa, gdyż polecenia wydane 16 kwietnia 2020 r. Poczcie Polskiej S.A. i Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych S.A. stanowiły próbę ograniczenia rozprzestrzeniania się pandemii COVID – 19. Właściwość tę wywodzono z art. 146 ust. 1 Konstytucji RP, zgodnie z którym Prezes Rady Ministrów odpowiada za politykę wewnętrzną państwa, w tym bezpieczeństwo, oraz obowiązującego na podstawie u.z.z.c. stanu epidemii, który „stawia pod znakiem zapytania przynajmniej jakąś część z zasad funkcjonowania państwa i jego organów”²⁴. Nie kwestionując zakresu kompetencji PKW, wskazywano, że w zaistniałej sytuacji „obowiązkiem Prezesa RM było nie tyle organizowanie wyborów, co zapobiegnięcie rozprzestrzenianiu się epidemii przez wybory”, a „jednym z możliwych rozwiązań było przygotowanie się na ewentualność wyborów korespondencyjnych”. Prezes RM „nie przejął więc organizacji wyborów od PKW, lecz uczynił

---

²² Tamże, s. 295.

²³ Piotrowski R., *Opinia o ustawie z dnia 6 kwietnia 2020 r. o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. (druk senacki nr 99)*, s. 3–4, https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/5487/plik/oe_292.pdf, 28.08.2023.

²⁴ Szafrński A., *Opinia w sprawie obowiązków Prezesa Rady Ministrów w procesie wyborczym w stanie epidemii dotycząca oceny prawnej decyzji administracyjnych Prezesa Rady Ministrów z dnia 16 kwietnia (BPRM.4820.2.3.2020; BPRM.4820.2.4.2020) oraz uprawnień Prezesa Rady Ministrów, które pozwalałyby na działania umożliwiające organizację wyborów w terminie 10 maja 2020 r.*, s. 7, <https://www.gov.pl/web/premier/oswiadczenie-cir-dzialania-premiera-i-szefa-kprm-w-zwiazku-z-wyborami-korespondencyjnymi-w-pelni-legalne>, 28.08.2023.

co konieczne, aby przygotować wybory korespondencyjne na wypadek, gdyby Sejm zdecydował o ich przeprowadzeniu”²⁵.

W obronie decyzji wydanych przez Prezesa RM na podstawie u.s.r.z. podkreślano „techniczno-organizacyjny” względem procesu wyborczego charakter zadań zleconych spółkom Skarbu Państwa. Decyzje te nie miały więc naruszać postanowień Kodeksu wyborczego, który ustanawia Państwową Komisję Wyborczą organem wykonującym wszelkie zadania o charakterze prawno-organizacyjnym związane z procesem wyborczym, lecz nie przyznaje jej „kompetencji do realizacji technicznych aspektów przygotowania narzędzi do sprawnego przeprowadzenia procesu wyborczego”²⁶.

Zmierzającą do przeprowadzenia wyborów w formie korespondencyjnej działalność organów państwa ukazywano także na tle zapadających w tym samym czasie w wielu państwach europejskich decyzji o przesuwaniu terminów wyborów i referendum, które to decyzje stały w sprzeczności z zaleceniami Rady Europy, podkreślającej płynące z wstrzymywania lub przekładania wyborów zagrożenia dla demokracji i sugerującej m.in. szeroką digitalizację procesów wyborczych oraz organizowanie wyborów za pomocą różnych form „mieszanych”²⁷.

Wreszcie, dominująca w doktrynie krytyczna ocena bezczynności Rady Ministrów w kwestii wprowadzenia stanu klęski żywiołowej, na której poparcie przytoczyć można również opinię Krzysztofa Prokopa,

---

²⁵ Tamże, s. 8.

²⁶ Wąsowski K., *Ekspertyza prawna dot. możliwości wydania przez Prezesa Rady Ministrów, na podstawie art. 11 ust. 2 w związku z art. 11 ust. 2a, ust. 3 ustawy z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem Covid-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych* (Dz.U. poz. 374, 567 i 568) polecenia: 1) Poczcie Polskiej S.A., z siedzibą przy ul. Rodziny Hiszpańskich 8, 00-940, Warszawa, wpisanej do rejestru przedsiębiorców przez Sąd Rejonowy dla m. st. Warszawy w Warszawie, XIII Wydział Gospodarczy Krajowego Rejestru Sądowego pod nr KRS: 0000334972 2) Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych Spółka Akcyjna z siedzibą przy ul. Sanguszeńki 1, 00-222 Warszawa, wpisanej do rejestru przedsiębiorców przez Sąd Rejonowy dla m. st. Warszawy w Warszawie, XII Wydział Gospodarczy Krajowego Rejestru Sądowego pod nr KRS: 00000062594., s. 5, <https://www.gov.pl/web/premier/oswiadczenie-cir-dzialania-premiera-i-szefa-kprm-w-zwiazku-z-wyborami-korespondencyjnymi-w-pelni-legalne>, 28.08.2023.

²⁷ Szydło M., *Opinia prawna na temat roli Prezesa Rady Ministrów w wyborach prezydenta Rzeczypospolitej zarządzonych na dzień 10 maja 2020 r.*, <https://www.gov.pl/web/premier/oswiadczenie-cir-dzialania-premiera-i-szefa-kprm-w-zwiazku-z-wyborami-korespondencyjnymi-w-pelni-legalne>, 28.08.2023, s. 13.

w myśl której „przepisy Konstytucji RP traktujące o stanach nadzwyczajnych nie podważają zasady demokratycznego państwa prawnego”²⁸ nie może jednak przysłonić pewnej ważkiej obserwacji dotyczącej wspomnianego wyżej stanu nadzwyczajnego. Zgodnie z art. 232 Konstytucji stan klęski żywiołowej może być bowiem wprowadzony przez Radę Ministrów na czas nie dłuższy niż 30 dni, a przedłużenie tego stanu może nastąpić za zgodą Sejmu. Przepis ten nie określa natomiast, na jaki czas Sejm może przedłużyć ten stan. Hipotetycznie możliwa jest więc sytuacja, w której „Sejm, nie chcąc doprowadzić do nowych wyborów, wyrazi zgodę na bardzo długi okres obowiązywania stanu klęski żywiołowej albo będzie sukcesywnie przedłużał ten stan, o ile Rada Ministrów wystąpi z odpowiednim wnioskiem. Istnieje w tym miejscu możliwość naruszenia zasady demokratycznego państwa prawnego”²⁹.

5. Przygotowania do przeprowadzenia wyborów prezydenta RP w formie głosowania korespondencyjnego w świetle kryteriów filozoficznoprawnych

Prawnoustrojowe aspekty procesu przygotowania wyborów prezydenckich w pandemicznych realiach 2020 roku zostały ocenione w orzeczeniach sądów administracyjnych, raportach organów kontroli państwowej i opiniach doktryny, a sam temat „kopertowych” wyborów, w swoim prawnym i politycznym wymiarze, stał się obiektem zainteresowania opinii publicznej i niewątpliwie przyczynił się do zaostrzenia politycznych konfliktów i polaryzacji sceny politycznej. Próby oceny działań władz w bezprecedensowych realiach pandemii można podjąć się jednak nie tylko z punktu widzenia obowiązujących wówczas regulacji, ale i kryteriów związanych bardziej z filozofią i teorią niż z dogmatyką prawa. Na potrzeby niniejszego tekstu przyjmuję rozumienie filozofii prawa jako dyscypliny, która „swoją refleksję kieruje zwłaszcza na kwestię istoty prawa, jego sensu, na to, czym ono jest, pyta, jakie prawo być powinno, jaką stanowi wartość, jakim wartościami ma służyć, czy też jaką uzyskuje

---

²⁸ Prokop K., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005, s. 14.

²⁹ Tamże, s. 40.

legitymację ideologiczną³⁰, a teorii prawa jako nauki, która zorientowana jest na „konstruowanie twierdzeń o prawie badanym z punktu widzenia formalnego i realnego”³¹.

Warto zauważyć, że pomimo rzadko spotykanej dynamiki politycznych decyzji i wynikających z nich prawnych zmian pierwszej połowy 2020 roku, przygotowania do wyborów powszechnych na Prezydenta RP już w tamtych dniach poddane zostały szerzej zakrojonym analizom, skupiającym się na celowości podejmowanych przez władze działań. Wydaje się, że reprezentatywnym przykładem może być opublikowany 4 maja, a zatem na 6 dni przed datą planowanych wyborów i w momencie, gdy u.s.z.p. wciąż była procedowana w Senacie, raport pozarządowej organizacji Forum Obywatelskiego Rozwoju. Wśród kilkunastu argumentów, wymienionych przez autorów na poparcie tezy o prawnoustrojowej wadliwości ówczesnych zamierzeń władz znalazły się poruszone już kwestie wątpliwości związanych z korespondencyjną formą głosowania czy proceduralnych uchybień dostrzegalnych w zmianach prawa wyborczego³². Przede wszystkim jednak, raport ten zawierał krytyczną ocenę pozaprawnych konsekwencji proponowanych zmian – zwrócono uwagę na zagrożenia epidemiczne związane z organizacją wyborów. Przywołana w raporcie opinia Polskiego Towarzystwa Epidemiologów wymieniała szereg niebezpieczeństw związanych z korespondencyjnym głosowaniem – od zagrożenia bezpieczeństwa zdrowotnego członków komisji wyborczych do ryzyka rozprzestrzenienia się wirusa za pośrednictwem papierowych pakietów wyborczych³³.

Polityczno-medialny przekaz władzy i uzasadnienia wydawanych wówczas aktów prawnych podawały natomiast właśnie bezpieczeństwo zdrowotne Polaków jako główną przyczynę organizacji wyborów

---

³⁰ Oniszczyk J., *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012, s. 3.

³¹ Tamże, s. 3.

³² „Kopertowe” wybory w maju to będą pseudowybory, komunikat Fundacji Obywatelskiego Rozwoju, <https://for.org.pl/pl/a/7723,komunikat-16/2020-kopertowe-wybory-w-maju-to-beda-pseudowybory>, 28.08.2023.

³³ *Opinia w sprawie ustawy o szczególnych zasadach przeprowadzania wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r.*, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Epidemiologów i Lekarzy Chorób Zakaźnych, *Opinia-dla-Senatu-v-20-04-2020.pdf* (pteilchz.org.pl), 28.08.2023.

w formie korespondencyjnej. Niewątpliwie organizacja wyborów prezydenckich w pierwotnym, majowym terminie w formie tradycyjnego głosowania w lokalach wyborczych wiązałaby się z jeszcze większym ryzykiem transmisji wirusa, ale proponowane zmiany nie mogły tego ryzyka zneutralizować. Jako zalecane rozwiązanie tego problemu autorzy raportu wskazali wprowadzenie przewidzianego w Konstytucji stanu klęski żywiołowej, co umożliwiłoby przesunięcie wyborów na późniejszy termin. Stan ten, jak wiadomo, nie został jednak wprowadzony.

Powyższa, uwzględniająca czynniki pozaprawne analiza, jak również przedstawione w poprzedniej części niniejszego artykułu dogmatyczno-prawne rozważania łączą się więc z szeroko rozumianą kwestią zmiany zasad funkcjonowania państwa oraz zakresu tych zmian dopuszczalnego w sytuacji, w której władze nie zdecydowały się na wprowadzenie konstytucyjnie przewidzianego stanu nadzwyczajnego. Rozważając tę kwestię, nie można zapominać o wyjątkowości, bezprecedensowym charakterze sytuacji, w której podejmowane były decyzje i działania władz. Epidemia COVID-19 i jej wpływ na społeczeństwo i życie publiczne stały się niemal z dnia na dzień największym wyzwaniem dla elit politycznych i struktur państwowych. Należy mieć na uwadze również początkową niepewność co do rozmiaru zagrożeń związanych z wybuchem epidemii i jej wpływem na wszystkie obszary funkcjonowania wspólnoty politycznej. Dbalność o dobro teje jest natomiast powszechnie uznawana za aksjologicznie i konstytucyjnie pierwszorzędne zadanie władzy publicznej.

Z perspektywy filozofii prawa działania mające na celu realizację tego zadania mogą być postrzegane także w świetle doktryny decyzyjnistycznej, rozumianej jako „uznanie wyższości decyzji nad normą prawną w sytuacji wyjątkowej dla istnienia państwa”³⁴. Wydaje się, że jeśli przyjąć ten pogląd, decyzje wydane przez Prezesa RM oraz rozwiązania przyjęte w u.s.z.p. mogą być postrzegane jako uzasadniona reakcja na wyzwanie, jakim była konieczność zorganizowania wyborów w realiach rozprzestrzeniającej się epidemii. Kluczową kwestią pozostaje jednak pytanie, czy interpretacja działań władzy państwowej w świetle doktryny

---

³⁴ Bala P., *Constitutional Failure. Regulacja stanów nadzwyczajnych i zbliżonych w Konstytucji RP a praktyka ustrojowa zwalczania epidemii COVID-19/SARS-CoV-2*, PK 2020, nr 2, s. 103.

decyzjonizmu jest możliwa na gruncie polskiego porządku prawnego. Interesujące wnioski mogą przynieść dotyczące prawnoustrojowej pozycji Prezydenta RP rozważania Pawła Baly, według którego, koncentrując się na charakteryzującym funkcje głowy państwa art. 126 Konstytucji RP „możemy spróbować dostrzec rys decyzyonistycznych postanowień polskiej ustawy zasadniczej.”³⁵

Wydaje się jednak, że nieuzasadnione byłoby zastosowanie tej ostrożnej i dotyczącej jedynie instytucji Prezydenta RP tezy *per analogiam* do obrony negatywnie ocenionych przez judykaturę działań Prezesa RM i rozwiązań przyjętych w u.s.z.p., których zgodność z Konstytucją RP była podawana w wątpliwość przez doktrynę. Zastosowanie konstytucyjnie przewidzianego mechanizmu prawnoustrojowego, jakim jest stan nadzwyczajny, rysuje się jako rozwiązanie pożądane zarówno z punktu widzenia analizy dogmatycznoprawnej, jak i kryteriów filozoficznoprawnych. Obdarzając ustawę zasadniczą i przewidziane przez ustrojodawcę rozwiązania choćby minimum zaufania, można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że stan klęski żywiołowej i wiążące się z jego wprowadzeniem przesunięcie daty wyborów posłużyłoby jako narzędzie ochrony funkcjonowania wspólnoty politycznej w czasach kryzysu lepiej niż tworzenie reżimu prawnego *de facto* przypominającego ten właściwy stanom nadzwyczajnym przy jednoczesnym dążeniu do przeprowadzenia wyborów w wyznaczonym terminie.

Powstaje zatem pytanie o ocenę działań podjętych niejako w zastępstwie wprowadzenia stanu nadzwyczajnego, łączące się z kwestią różnicy między wykorzystaniem prawa jako instrumentu koniecznej reakcji na krytyczną sytuację a instrumentalizacją prawa w celu realizacji doraźnych interesów politycznych. Wydaje się, że wskazywanie interesu politycznego jako głównego motywu postępowania władz, dążących do przeprowadzenia wyborów w zaplanowanym terminie, jest najbardziej rozpo-
wszechnioną oceną sytuacji.

Również autorzy doceniający szybko i zdecydowaną reakcję władz na epidemiczne zagrożenie w innych sferach życia publicznego podkreślają, że przeniesienie uwagi rządzących ze zwalczania epidemii na partykularne

---

³⁵ Tamże, s. 105.

interesy polityczne pozostaje najbardziej rzucającą się w oczy cechą polskiego doświadczenia z COVID-19³⁶. Marcin Matczak rozwija tę jednoznaczną ocenę, opisując konsekwencje przedłożenia zagadnień bieżącej polityki nad walkę z pandemią, – „...w okresie od marca do maja 2020 r. polskie władze skupiały się nie tylko na zwalczaniu pandemii, lecz także na organizowaniu wyborów. Skutkiem tego nie wszystkie ludzkie, organizacyjne i finansowe zasoby państwa mogły zostać w tamtym czasie przeznaczone na walkę z wirusem. Rząd, parlament, a nawet spółki Skarbu Państwa, takie jak Poczta Polska, poświęciły zbyt wiele czasu i zasobów na przygotowywanie wyborów” (tłumaczenie własne – J.G.)³⁷. Wreszcie, formułuje tezę, że „decyzja, by przeć do organizacji wyborów była umotywowana *stricte* politycznie. Przyczyną jej podjęcia była w szczególności obawa, że perspektywy reelekcji urzędującego prezydenta zmniejszyłyby się z powodu poważnego kryzysu gospodarczego, który miał być nieuniknionym skutkiem pandemii.” (tłumaczenie własne – J.G.)³⁸.

Autorzy, którzy podjęli się analizy wydarzeń pierwszej połowy 2020 r. z punktu widzenia filozofii prawa i jej podstawowych założeń wskazują też, że ówczesne działanie władz „rodzi pytanie, czy możemy w tym wypadku mówić o jakiegokolwiek racjonalności ustawodawcy, a co za tym idzie – o tym, jak rozstrzygać konflikt pomiędzy prawem a zdrowym rozsądkiem, który w tym wypadku zupełnie zniknął z pola widzenia organów władzy państwowej.”³⁹. Piotr Uziębło, odwołując się do zaczerpniętej z filozofii Thomasa Reida koncepcji zasad zdrowego rozsądku – podstawowych

---

³⁶ Matczak M., *When Politics Mixes with Fighting the Virus: Response to the COVID-19 Pandemic in Poland* [w:] *Good Public Governance in a Global Pandemic*, red. P. Joyce, F. Maron, P. Sivanarain Reddy, Bruksela 2020, s. 349, <https://iris.unibocconi.it/retrieve/handle/11565/4033608/141747/good%20public%20governance.pdf>, 28.08.2023.

³⁷ Tamże, s. 350, ‘...the Polish authorities were focused not only on fighting the pandemic between March and May 2020, but also on organizing the elections. This meant that not all the country’s human, institutional and financial resources were totally committed to fighting the virus during that period. The government, the parliament, and even state enterprises such as the Postal Service, devoted an inordinate amount of time and resources on preparing for the election’.

³⁸ Tamże, s. 355, ‘The decision to press ahead with the election, however, was purely politically motivated. In particular, it was driven by the fear that the incumbent president’s re-election prospects would plummet due to the profound economic recession that will inevitably follow in the wake of the pandemic’.

³⁹ Uziębło P., *Wybory w czasach zarazy* [w:] *Fascynujące ścieżki filozofii prawa 2*, red. J. Zajadło, Warszawa 2021, s. 406.

i niedowodliwych prawd, które na gruncie nauk prawnych przybierają postać rozwiązań niesprzecznych z porządkiem konstytucyjnym i społecznie akceptowanym systemem aksjologicznym – stwierdza, że „prostym rozwiązaniem tego konfliktu byłoby wprowadzenie stanu nadzwyczajnego, odraczającego termin przeprowadzenia wyborów Prezydenta RP”⁴⁰.

W świetle wcześniejszych rozważań trudno nie podzielić powyższych opinii. Należy stwierdzić, że o ile wprowadzenie stanu klęski żywiołowej stanowiłoby wykorzystanie prawa jako instrumentu reakcji na kryzysową sytuację, instrumentu wprost przewidzianego w ustawie zasadniczej na taką właśnie okoliczność, o tyle podjęte w rzeczywistości działania władz były dalece posuniętą instrumentalizacją prawa.

Trzecim z zagadnień stanowiących przedmiot niniejszego artykułu, jest pytanie o alternatywę dla podjętych przez władze państwowe w pierwszych miesiącach 2020 r. decyzji i działań, których prawno-ustrojowa wadliwość została stwierdzona przez sądy oraz organy kontroli państwowej, jak również skrytykowana w dyskursie naukowym. W świetle powyższych rozważań wprowadzenie przez Radę Ministrów przewidzianego w art. 232 Konstytucji RP stanu nadzwyczajnego i wynikające z tego przesunięcie wyborów prezydenckich na późniejszy termin niewątpliwie nasuwa się jako pierwsza możliwość. Rzeczą jasną jest, że niektóre skutki, a także kompleksowa ocena takiego rozwiązania, analogiczna do przeprowadzonej w niniejszym artykule analizy faktycznego postępowania władz, pozostają w sferze domysłów. Oceniając próbę przeprowadzenia wyborów Prezydenta RP w 2020 r. w formie głosowania korespondencyjnego, należy jednak stwierdzić, że decyzja o wprowadzeniu stanu klęski żywiołowej niewątpliwie pozwoliłaby uniknąć stworzenia reżimu prawnego *de facto* przypominającego pozakonstytucyjny stan nadzwyczajny oraz szkodliwej instrumentalizacji prawa na znaczącą skalę.

---

⁴⁰ Tamże, s. 407.

6. Podsumowanie

Wnioski płynące z oceny działań, które złożyły się na próbę przeprowadzenia wyborów prezydenckich w 2020 r. w formie głosowania korespondencyjnego można podsumować odwołując się do wydanej 3 sierpnia 2020 r. uchwały Sądu Najwyższego, której fragment znalazł się w tytule niniejszego artykułu. Stwierdziwszy ważność wyborów, które miały miejsce 28 czerwca i 12 lipca, sędziowie SN odnieśli się również do pierwotnie wyznaczonej daty 10 maja, określając nieodbycie się wyborów w tym terminie jako sytuację nieprzewidzianą Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej.

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że poprzedzające tę sytuację decyzje władzy wykonawczej i ustawodawczej, obejmujące zaprowadzenie *sui generis* pozakonstytucyjnego stanu nadzwyczajnego przy jednoczesnym dążeniu do przeprowadzenia wyborów w wyznaczonym terminie, były również obce literze i duchowi ustawy zasadniczej, a uznać je należy za przejaw instrumentalizacji prawa w imię partykularnych celów politycznych. Rozwiązaniem wyraźnie przewidzianym przez Konstytucję RP, lecz zignorowanym przez Radę Ministrów było wprowadzenie stanu klęski żywiołowej, jednego z trzech konstytucyjnych stanów nadzwyczajnych, i wynikające z takiej decyzji odsunięcie wyborów na termin przypadający nie wcześniej niż 90 dni po zakończeniu takiego stanu.

Można więc zaryzykować stwierdzenie, że wydarzenia pierwszej połowy 2020 r. udowodniły, że tworzenie – by odwołać się do przytoczonego wcześniej sformułowania użytego przez sędziów SN – sytuacji nieprzewidzianych Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej nigdy nie powinno być postrzegane jako jedna z możliwych reakcji władzy publicznej na stojące przed nią wyzwania, choćby takie związane z bezprecedensowymi zagrożeniami i trudnościami. Z perspektywy czasu widać bowiem, że ignorowanie wyraźnie przez ustawę zasadniczą przewidzianych mechanizmów może owe zagrożenia i trudności jedynie zwiększyć.

Streszczenie

Praca jest analizą i próbą oceny działań podjętych przez władze RP w pierwszej połowie 2020 r., zmierzających do przeprowadzenia wyborów prezydenckich wyłącznie w formie głosowania korespondencyjnego, na tle prawnoustrojowej praktyki dotyczącej zwalczania epidemii COVID-19. Niniejszy artykuł analizuje funkcjonowanie kluczowych dla tych działań aktów prawnych z perspektywy wypowiedzi judykatury i doktryny, a także ukazuje je w świetle ocen na poziomie filozoficzno-prawnym. Przedstawiając zarówno dominującą w naukowym dyskursie krytykę ówczesnych działań władzy wykonawczej i ustawodawczej, jak i opinie wskazujące na słuszość tychże, artykuł proponuje spojrzenie na proces przygotowań do niezrealizowanych ostatecznie „wyborów koptowych” w formie pytania o granicę między wykorzystywaniem prawa jako instrumentu do reagowania na kryzysowe dla wspólnoty politycznej sytuacje a instrumentalizowaniem prawa w imię partykularnych interesów politycznych.

Słowa kluczowe: COVID-19, wybory prezydenckie w 2020 r., głosowanie korespondencyjne, stan klęski żywiołowej, instrumentalizacja prawa,

‘Situation Unknown to the Constitution of the Republic of Poland’ – the Attempt to Conduct the 2020 Polish Presidential Election via All-Postal Voting from the Perspective of the Philosophy of Law

Summary

This study analyses and aims to evaluate the attempt made by the Polish authorities to conduct the presidential election in 2020 via all-postal voting in the context of the political practice regarding combating the COVID-19 epidemic. This article analyses the functioning of the legal acts crucial for the aforementioned attempt from the viewpoint of the judicial decisions and statements made by legal academics as well as in the light of the assessments based on the philosophy of law. Presenting both

the dominant approach, critical of the activities undertaken by the legislative and executive powers at that time and the voices justifying them, this study suggests perceiving the preparations for the all-postal ballot, which ultimately never came to pass, as the question of a distinction between employing the law as an instrument for reacting to critical challenges to the political community and the instrumentalization of law for the sake of achieving particularistic political objectives.

Keywords: COVID-19, Polish presidential election 2020, all-postal voting, a state of natural disaster, the instrumentalization of law

Jakub Grzywacz

Uniwersytet Warszawski

e-mail: jj.grzywacz@student.uw.edu.pl